

II 90/57

ГЛАСНИК

СРПСКОГ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА

Година III.

Април 1914. год.

СВЕСКА 3. и 4.

ГЕОГРАФСКИ И КУЛТУРНИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ¹

од Ј. ЦВИЈИЋА.

Поред мале Црне Горе, Србија је прва држава која се почетком 19. века издвојила из европске Турске и засебно формирала. То је у главном београдски пашалук турске административне поделе, прва Србија, која је од 1815.—1833. г. била велика само 24.440 km². У току последњих 80—100 година, она се стално проширивала, мењајући при том свој географско-политички положај и етнографску структуру, нарочито последњих двеју славних година. Карактер свих прошлих територијалних промена може се обележити као етапно проширивање поглавито према Југу, заузимање области наше велике прошлости и све више и јаче захватање јужно-моравских и вардарских Срба и стапање са динарским Србима Карађорђево Србије.

Ова Србија је била мала посавска и подунавска земља, која се ни уз Мораву није далеко у унутрашњост пружала, *северна периферијска земља Балканског Полуострва, као прилејак и додатак панонском басену, без правог географског смисла и облика.* Гледајући је на карти морало се мислити: или ће је нестати или ће се даље, нарочито на Југ, проширивати. Јер, и ако су све њене долине Северу нагнуте и према Северу отворене и она по изгледу сасвим зависна од Аустро-Угарске, ипак је држала долину Велике Мораве и тиме један, истина мали део главних балканских уздужних комуникација, цариградског и солунског пута, држала је *долину централног положаја*, која је под повољним приликама може одвести у централну област Балканског Полуострва и до Солуна.

¹ Штампана се у исто време у *Рајној Споменници* „Босанске Виле“.

Тај заматак Србије, незнатног пространства, сасвим лабилног географског положаја, сметња Средњој Европи, јер заузима главни улаз за Балканско Полуострво (улаз чија ће се вредност доцније све више развијати и ценити) проширивао се и напредовао. Као у свима сличним случајевима на то развијање су утицали разни узроци, које су историчари помињали, као ослабљење Турске, периферијски положај и удаљеност Карађорђево Србије од политичког турског центра, државничка мудрост књаза Милоша, повољне спољне прилике, нарочито то што постоји велика словенска Русија и т. д. Запажен је још један узрок, који ће у вези са задатком овога чланка и овде и даље нарочито бити наглашен, јер је несумњиво најважнији: то је изванредна снага и изванредна национална свест народа Карађорђево Србије, његове *велике националне способности*. Особину иницијативе и издржљивости тога народа несумњиво показује то, што се решио на велики устанак за ослобођење и што је издржао познатих девет година страховите борбе и највећих мука сваке врсте. Осим тога је показао и знатне организаторске способности: створио је и доста брзо организовао државу, не туђом помоћу и као имитацију и копију, већ из себе и на својим народним основама, примајући са стране само оно и онолико колико се слаже с његовим народним духом. А врло велике духовне способности, управо духовне способности свих динарских Срба, признате су или запажене одмах после публиковања српских народних песама и после појаве готово самониклога Вука и његове дубоконародне књижевне и просветне реформе. Одмах с почетка Србија је дакле показала једну особину, коју за даљи развитак треба сматрати као особину првога реда: ствара државу и почетке културе на народној основи, нове и друкчије.

Те унутрашње снаге и импулси били су главни, којима се заматак Србије одржао и развијао. Уз њих се још при стварању Карађорђево Србије јавља један осећај велике интензивности, готово бескрајно снажан, који гони на проширење Србије и манифестује се ослободилачким походима Карађорђево времена према Западу и Југу. То је национална мисија Србије; она је *земља мисије*. То није тежња династије, владоца који јагми земљу и тако проширује своју власт и ојачава силу; није тежња једне класе војничке или племићке, која тиме добива значај и веће титуле; већ је то једна бесвесно јака мисао и воља целога народа. То је врло стара,

првобитна особина народне душе, старија и од немањићског времена; основа јој је у српским живцима и осећањима, у особитој структури српске душе, даровите, осећајне, дубоке, која је сва обузета и поседнута тежњом да отме и извојује своје место у свету и да остави своју пуну меру. То колективно осећање је слично тежњи и мисији, коју осећају необично јаки и стваралачки појединци. Доцније је историјским развитком то осећање формирано, и народна душа је створила своје тежње и програме, који су скицирани у народним песмама. Она дубоким жилама црпе снагу још од Немањића, њихових земаља, градова и задужбина; од косовске катастрофе, песама и традиција за њу везаних, у којима је најпотпуније изражена основна црта српске народне душе: национална осетљивост и висок националан понос, који се не сме увредити и тешко ономе који у то дарне, јер народ вековима мисли како да покаје и освети ту увреду; од безбројних мученика и хајдука, који су с народом патили за његов драги и свети аманет; од великих јунака Карађорђево доба и од горостасног прегнућа тога времена. Ти бескрајни и стални напори, муке и патње учинили су да народна душа, и поред вековног ропства, није душа роба, већ душа револуционара, који тражи једнакост, правичност, „божју правду“. Због тих напора и патњи она је добила печат сложеније и дубље душе, од дубоке осећајности, од саучешћа, од топлине, од усрдности. Даље неизмерно нас је то крепило што имамо дугачку лозу, велики низ славних царева и јунака и великих патника. Наша лоза није лична и породична као код племића, није крвна у ужем смислу, већ је то дугачка лоза нас свију, наша национална лоза. Сваки је од тих патника и јунака предак свакога од нас, и ми и сада с дубоком националном осећајношћу учествујемо у њиховим великим делима и патњама. То је много силније и много нас јаче веже у целину и истим тежњама одушевљава но кад би то били претци само извесних породица, које се тиме поносе и издвајају од остале народне масе. Напослетку као велика личност, та колективна душа је и примљеним творевинама утиснула свој печат, своју оригиналност, и тако је створила нарочиту православну цркву, сасвим друкчију од католичке, у многоме различну и од осталих православних цркава, саздала је *цркву Светиога Саве*, српску цркву, цркву народне душе, свој велики орган и своју моћну заштиту у свима царствима и под свима приликама. Дакле својом

прошлошћу, у току историјског живота, српска народна душа је примила и развила неколике дубоке осећаје, и најдубљи изазван косовском катастрофом, основни, који је живео у целом народу од појаса до појаса, пет векова, и концентрисао се до беспримерне збијености и напона. Та способност да прими и развије дубоке осећаје најпоузданији је знак народне даровитости. Таквим осећајима српска душа је добила, између осталог, ону несавладљиву, несаломљиву и неукротљиву тежњу за самосталношћу и за самосвојношћу, с којом је узалудна свака борба, јер је стихијски јака. У тој мери и тога квалитета нема је не само ниједан балкански народ, већ је и иначе ретка.

Та елементарна сила, карактеристична за све динарске Србе, тек је у оном заметку од Србије могла бити свесно преиначена у мисију Србије, на којој већ један век крвљу и умом раде неколики појасеви. Никакав појединац нема право да ту мисију напушта или мења; то право нема ни цела једна генерација. Негована, и формирана у несавладљиву вољу, та мисија је била главни импулс, који је изазивао проширења онога заметка од Србије.

Прво проширење је извршено под кнезом Милошем 1833. г. тиме, што су Србији присаједињени према одредбама Букурешког Мира и они крајеви који су под Карађорђем били ослобођени, у главном басен Тимока, крушевачка област и неки крајички на Ј.З., нарочито Јадар и Рађевина. Знатно оснажена, Србија је била велика 37.740 km². Али тим територијалним проширењем није осетно измењен географски положај Србије, који је и даље остао лабилан. Није измењена ни етнографска структура Србије, јер тимочки басен је због косовских и сеничких досељеника, и иначе, био јаке националне свести. У тој Србији развили су се већ раније започети процеси, затим унутрашње превирање и унутрашње борбе, које су, деценијама настављане, биле од великог значаја за формирање карактера и духа данашње Србије.

Један од тих процеса био је амалгамисање малобројних старинаца и многобројних досељеника, праћено трвењима и борбама по селима и општинама, можда и у држави. Јер, као што је познато, у Србији су била два слоја Срба, у неколико различна. Ретко старо становништво (међу којим доста старих досељеника), у неколико различно по областима, али без племенске организације и племенског настројења, са великим

задругама, са израђеном домаћом и сеоском патријархалном културом, релативно имућно, јер је располагало с више земље но што је могло обрадити, и са пространим храстовим и буковим шумама, у којима су се с мало труда гојиле и добро продавале т. зв. шумадијске свиње. За време велике сеобе Срба при крају 17. века и кроз 18. век, још више за време Карађорђевог устанка и за Милошево време насељавали су се по Србији Срби с разних страна, највише динарски Срби, из Санцака, из области које данас припадају Црној Гори, из Херцеговине и Босне, у мањој мери и са Косова и из Метохије. То су махом били људи из племена, с племенским духом, често виолентни, простијег начина живота но старинци, *стичочари*, с *нагомиланом енергијом скоро бесцелних стичочара*, и са *бесном жељом за бољим животом*. Сишавши са заравни од 1000 и преко 1000 м. висине у Шумадију, подринске и ваљевске крајеве, у ниске простране и плодне земље, које су могли слободно заузимасти, они су променили климу, начин занимања и морали су мењати племенски дух. Највише су се дотеривали према старинцима, али су се амалгамисањем јављале и нове особине. Од свих тих врло интересантних појава за задатак овога чланка вреди поменути: ојачавање трезвености и ведрине целога становништва Србије, и с тим у вези развијање веселости, шале и хумора, затим хајдучију и напослетку формирање одређеног демократског духа.

Особито је интересантно према путописима (нарочито Ота Пирха) и извештајима онога времена пратити како се под утицајем слободе, своје државе, слободног заузимања земље и опште (свакојако релативне) имућности преиначава сирови и снажни народ Србије. Поглавито је тада ојачала и дефинитивно се формирала ова трезвеност и ведрина, којима се Србија од осталих српских земаља одликује, а уз њу је све кипило расположењем, веселошћу, шалом и хумором. Даље, и у вези с тиме, горње прилике су дале маха свима вишим народним особинама, помагање општих интереса, узајамност, јагма за знањем и просвећеношћу. Изгледало је да ће се у народу Србије развити неколике највише људске способности. Али у исто време искрсавају многобројни хајдуци, и то скоро искључно од неких досељеничких породица (нарочито из Санцака), по старој навици, због виолентности и разланчене осетљивости, због јаког осећања правде, коју често на свој начин у племенском смислу и с племенским чулом схватају, напо-

слетку због неправди, на кратко објашњива појава. То је љута унутрашња борба, која деценијама траје, збуњује Србију и оставља многе рђаве трагове. Али је много важнија демократска борба, која је доцније одредила државни тип Србије. Демократске тежње су природне у једном народу хомогене друштвене структуре, народу земљорадника и сточара, у коме није било не само никаквих друштвених класа, већ ни знатних разлика у имућности. Ни у народним традицијама нису могле наћи ослонаца никакве друге тежње осим демократских, јер је од старе српске државе народ задржао у усломени поглавито оно што му је као целини давало важности и величало га; ничега класнога. И династије и војводе ослобођене Србије биле су нове, младе, од сељака, и махом изборне или по сагласности с народом постављене. Али се та природна демократија морала формирати, добити садржину и идеје, које одговарају држави и култури која са свих страна продире. Изгледа да се то могло постићи тек унутрашњим трвењима и кризама. Почеле су улазити у Србију разноврсне, добре и рђаве копије демократских европских идеја. Осим тога народ који вековима није имао државе, морао је сам из себе да ствара нову, модерну државу, без стране помоћи и са народним династијама, и морао се је навикавати на државну дисциплину, потребе и захтеве. Народни дух је имао да све то не само прими и навикне се, већ и да опроба, поткреше, прошири, преиначи, на кратко да прилагоди својим особеностима, и да тако створи своју *здраву демократију*. Тај процес је у Милошевој Србији у велико започео, настављао се деценијама и несумњиво је спречавао спољну акцију и тежњу за проширењем, која се с недовољно спреме и снаге јави тек 1876. године.

Али резултатима ратова од 1876. и 1878. год. и после Берлинског Конгреса настаје важан преокрет у географском положају и етнографској структури Србије. То је *обрњина тачка за правац проширивања Србије*, јер се она у ово време знатно рашири према Југу, и захвативши скоро цео слив Јужне Мораве, са Врањем, Нишом и Пиротом, добије клинаст облик. Површина Србије била је велика 48.300 km². Она постаје држава реке Мораве, *моравска држава*, са додатком подринско-ваљевских крајева и тимочког басена. Срби југозападних, високих и сточарских крајева, који и даље слазе и настањују се по Србији, не зову је више Шумадијом, већ Мо-

равом, и кажу да слазе у Мораву. Србија се дубоко на Југ пружила према централној области Балканског Полуострва и према балканском језгру око Скопља и Овчега Поља¹, и није више она периферијска подунавска држава, додатак панонског басена, нити је онолико лабилног и несигурног географског положаја као раније. *Иен централни положај на Полуострву у неколико се учвршћује, географски положај и географска слика Србије постају сталнији и прецизнији*. Осим тога тим проширењем Србија је ушла у шопску зону око Пирота и у појас јужно-моравских Срба, који су сада прожети и задахнути истим националним и демократским духом као становништво Карађорђево Србије, и у том погледу нема разлике између Врање, Пирота и Шумадије. Тај пројектисао способност Србије за изједначавањем у неколико различног становништва, и добар је знак за сличне процесе који се у данашњој Србији имају да изврше: дизање јужног становништва до свог националног, демократског и културног нивоа.

То знатно проширење према Југу, залажење у област јужног становништва и дизање тога становништва на свој ниво, имало је утицаја на даље територијалне тежње Србије. Зашавши у неколико у централну област и примакнувши се поменутом балканском језгру, где се укрштају главне уздужне и попречне комуникације Балканског Полуострва и одакле су најкраћи и најповољнији излази на Егејско и Јадранско Море, Србија је већ из географских и економских разлога морала бити у искушењу да даље пође; тим више што се на Западу могло мислити само на проширење у Санџаку. Осим тога су јужно-моравски Срби и свесно а још више несвесно јаче тежили према Југу, и у том правцу утицали на политику Србије; из тих крајева су излазили солидни и енергични национални пропагандисти, а поглавито у њима су се скупљали и други такви с разних страна. Осим тога, ми смо јужне области последњих деценија темељно познавали, а несумњиво смо боље но ико други знали права осећања тога пропагандама и немирима пометенога света, и имали смо храбрости да се према томе управљамо. Напоследку последње деценије је ушло у општу свест да Србија, ограничена на северне комуникационе

¹ О важности ових двеју области види *Основе за Географију и Геологију Старе Србије и Македоније*, књ. I., 1906. г. или „Књижевни Гласник“ за 1905. г.: *Географски положај и опште особине Старе Србије и Македоније*.

и извозничке правце, мора остати не само економски несамо-стална. Програм, скициран у народним песмама, као тежња за местима и областима наше најславније прошлости, био је освежен и ојачан горњом економском и животном потребом. Али познато је како се не само изван Србије и изван српскога народа сумњало у способност Србије за такву експанзивну политику, и то због унутрашњих њених криза и због отворених и скривених дубоких непријатељстава, којима је окружена. Чак ни најбољи познаваоци народа у Србији, они који су познавали живе народне силе, његову свесност и дубоку с нама сраслу веру у мисију Србије, нису могли предвидети ону огромну снагу, оне таласе све нове снаге, оне крилате полете и залете, које је показао народ 1912. и 1913. год.

II.

Народна снага не може се мерити само према великим територијалним резултатима, који су постигнути и који делимиче нису постигнут (северна Арбанија са Скадром, рђаве јужне и западне границе). Ти резултати нису увек еквивалентни уложеној народној снази и показаним народним врлинама; могу бити већи или мањи но што тој снази и врлинама одговара, јер зависе и од међународних прилика, које, као што је опште познато, јако утичу на спољну акцију држава. Али кад је уложена знатна народна снага, она, и под неповољним спољним приликама, по правилу спасе, раније или доцније, језгро своје акције. За време догађаја од 1912. и 1913. г. Србија је имала повољне међународне прилике, најповољније од свога постанка, најповољније које смо могли очекивати, срећне спољне прилике, и у њих спада и позната бугарска мегаломанија и избезумљеност. Био је дакле повољан спољни оквир за потпуно развијање народне енергије, која је по општем признању била горостасна и праћена великим врлинама.

Свој нашој народној енергији основе су оне напред представљене врлине, првобитне особине народне душе, затим на тој подлози у току историјског развитка формирана национална свесност и мисао о великој народној мисији. Под њиховим утицајима развио се државни тип и нарочити државни дух Србије. У ослобођеној и проширеној Србији народ је својим безмерним напорима стекао своју државу, у којој је

неговао своје способности, развијао се у своме духу, сам определио правац свога развитка. Духовно и морално покретљив, узбудљив, пријемчив, он је, примајући лако идеје и културне напретке, преиначавао их и суревњиво пазио да то буду калени на његовом стаблу. При томе је проживео и сретно преживео унутрашње кризе, кроз какве није пролазио ниједан балкански народ, а кроз које већ дуже времена пролази велики руски народ. То су кризе идеја и начела, кризе устанка и уређења, династички преврати, кризе државног опстанка и са свим тим везане кризе савести, дубоке кризе које сву душу потресају, пречишћавају, усавршавају и којима се код народа, као и код појединаца, формира већа душа. Сада је несумњиво да народ у Србији не може дуго трпети рђава стања, слабе и лоше институције, корупцију. Нестрпљивим духовима чинило се да је привремени и привидни немар нека врста резигнације, мирења са рђавим, али се увек показало да није тако. За то време ври у осећањима и главама многих, унутра се у људима ствара и прерађује нешто ново, и преокрет дође по изгледу на једанпут, готово револуционарно или револуционарно, и за кратко време много се из основа поправи. Тај последњи чин изгледа као подстакнут неком духовном и моралном остругом, која такне и нагло крене, и такав процес је карактеристична психичка особина свих динарских Срба, коју на пр. по свему изгледу нема у тој мери развијену руски народ. *Таквим ештајним и гоштов револуционарним покретима развијала се Србија, и изгледа да ће што и даље остати крва, начин развијања и напредовања динарских Срба.* У вези са задатком овога чланка вреди истаћи две последице таквога развијања. И због поменутих криза, поред других познатих утицаја, Србија је била држава без угледа, а почело се сумњати и у способности српскога народа. То је јако болело и многи су тежили да делима стекну значај својој земљи; много је више енергије било у том правцу концентрисано но што је изгледало. *Периода понижења и националног бола била је време у коме се нарочито јако скупио национални напон и доцније нагло обрнуо једним свесним правцем.* Из криза се развио и доста здрав демократизам Србије, чије институције и форме, изгледа, нису још усавршене и државна организација нас још не задовољава, али је све задахнуто народним духом и народним тежњама. Сваки осећа да је Србија држава ради српскога народа, у којој се на крају крајева ради

за пелину и за најшире народне слојеве, за сељака, радионица за развијање његових способности и његове будућности; по неким акцијама изгледа држава „за далека нека поколења“. У то у дну душе верују и они који љутито и готово стално вичу. *Та вера је неизмерна снага Србије, од великог значаја за акције као што су биле оне од 1912. и 1913. г.*

Даље, народ и војска су једно исто и имају један, свој задатак. Често се заборавља да смо ми прави ратнички и војнички народ, да смо то увек били, и у најтежим турским временима, и да се јунаштво и ратништво без икаквог прекида практикује већ неколико векова; у тој мери то не може показати ниједан хришћански балкански народ. Такав народ мора волети војску и војна занимања, и пре последњих ратова је опште запажено да народ у Србији има љубави и поштовања према војсци, њеним старешинама и наредбама. Особито га је задобијала једнакост и правичност у војсци, која сва занимања и положаје ставља у исти ред. Српски официри, поникли махом из сељачког сталежа, задржали су по правилу особине доброг и честитог српског сељака, и они не само разумеју душу свога војника, са свима њеним жељама и склоностима, већ имају и скоро иста општа органска осећања, онај звук и одјек живота као и војник; заједница је и у том погледу потпуна, а разликују се поглавито по стручној спреми. Од таквих официра зрели младићи су у војсци више могли примити но у школи, и све нас је изненадило кад смо приликом овога рата сазнали, колико су војници у касарни научили о српском народу, његовим земљама и његовој историји. Ова потпуна заједница и узајамна љубав показала се за време последњих ратова као снага неоцењиве вредности. Осим тога, можда ниједна народна група у Србији није била толико задахнута народном мисијом и народним поносом као официри. И неки од њих су нарочито последњих година били од утицаја на све спреме и послове, којима се спољна акција државе ојачава. Војска има у себи најбоље сокове и сва најбоља народна надахнућа.

Осим тога, Србија се као држава последњих деценија у извесној мери *обогаћила и у многим правцима знатно сазрела*; први напредак је поглавито ишао сам по себи, с временом, а сазревање је несумњиво у вези и са слободоумношћу Србије. Даље је она најгушће насељена земља на Балканском Полуострву, скоро до критичне тачке, од које се становни-

штво почиње разливати преко граница¹. Друкчија је дакле не само од примитивне Карађорђево Србије, већ и од сиромашне и нејаке Србије од 1876. год., која је у ствари била без напона. Познати су велики економски и културни наплетци; довољно је позната не само материјална и финансијска спрема државе, већ и разноврсна техничка и друга војна стручност. Није остао неопажен знатан развитак науке и књижевности, нарочито националних наука, многе нове и боље израђене идеје, које су појединци и друштва преносили у народну масу; разноврсни покрети за просвећивање и јачање народа до значајног југословенског покрета, који нас је између осталог тешње везао с већом народном заједницом. Пажљиви посматрачи запазили су те духовне и моралне таласе, којима се све брзо мењало и јачало: менталитет, свест о својој већој нацији, дух који не преза од тешкоћа, тежња за акцијом, за делом. Услед нагомиланог државног искуства од сто година сазрела је државничка свесност и савесност, тако да ни у детаљима спољног програма Србије у ствари није било знатних разлика између политичких партија; шта више због познатих јаких националних инстинката и интелигенности многи људи су независно један од другог (а без икакве везе с владом) радили у истом смислу, и било је изненађења како помоћ пристиже са свих страна; о многим пословима се одмах споразумевало, о којима се раније само дуго и љуто дискутовало, без споразумевања. Усталила се једна свест и једна заједничка воља. Постојала је склоност да се трезвено и истинито гледа на јужно национално питање и да се на истини оснују народни задаци, и то је усвојила сва интелигенција која је од утицаја на државне послове. Није било ни мало националног снобизма, мегаломаније и шовинистичког претеривања. То је изгледа, у интелектуалном правцу исто што тежња за правичношћу и правдом, којом су задахнути сељачки слојеви нашега народа. По томе, као и по душевности и осећајности, које су се показале за време ратова, постало је јасно да ми имамо неке особине велике руско-словенске душе, морално јамачно једне од највећих а несумњиво најсимпатичније. Због истинитости, кроткости и умерености нашег народног програма могли смо наћи контакта на више страна. У вези с тиме није

¹ Има крајева са 100 становника на 1 km², као у добро насељеним индустријским земљама Европе. В. чланак *Г. Гравјеа* у овој књизи.

било ни за време ратова претеривања, ни увеличавања својих успеха, чак ни успеха појединаца. Стално је превлађивала пристојност, мера и она тиха кроткост, која све у себи свршава и своју унутрашњост задовољава. Истина, то је изгледа потекло отуда што су главни посао вршиле широке народне масе, и осим тога се њихов дах и њихова мирна и дубока свест на свима пословима осећала. Јасно се показало да претеривање није наша народна особина (како се често мислило и како су многи Срби мислили), већ особина многих појединаца на којима се врши млад процес интелектуације, и оних који се разбију у чете, партије и котерије, који дакле не раде као народна целина и само за целину.

Али од највећег значаја је била велика физичка снага српског сељака, који је сада многобројан, *и сирово културно ствање*, у коме се налази. Као да смо закрочили у једну периоду развитка која је најповољнија за ратовање с великим народним масама и за физичку и моралну издржљивост; изгледа да та периода достиже највишу тачку негде у средини између високе културе, у којој су сада западни народи, и примитивности, у којој се данас налазе на пр. Арбанаси. Сељак (и остали који су у Србији према сељаку малобројни) је снажан, навикнут на невоље, на непогоде, на умор, на стрпљење, има мирне живце, „прима смрт као нешто што се не да избећи и мора се примити“ (мајор Прибићевић). Осим тога су многи странци утврдили, да је сељак гибак, еластичан, интелигентан, размишља и има појединачне иницијативе, и тиме се нарочито разликује од источно-бугарског сељака. Даље је био стално добро расположен, није гуњџао и није био непослушан ни под највећим невољама и опасностима. Шта више, многе је борба понела и занела, и заволели су је, њу и јуначка дела: „испод свежих грана... и калема нових... у корену старом струји снажна храна, неисцрпна крепост старинских јунака“ (Ракић).

Настају први успеси, нарочито знаменита кумановска битка, велика, огромна, јер се њом свети Косово, и ти први утисци и успеси су од великог утицаја на један упечатљив и духовно покретљив народ као што је наш. Народна снага се ојачава, а окрилатила је кад је народ додирнуо земље своје свете прошлости и кад се чуло да је његова војска избила на Јадранско Море. За свако важније место од Косова до Скадра и од Скопља до Солуна сељаци знају из народних песама, по-

мињу стихове о њему, сматрају га као свог старог познаника и као своје; у народној свести је јасна непрекидност догађаја и тежња од немањихског доба до последњих ратова. Ти морални моменти су били од неизмерног утицаја. Затрептала су најдубља осећања, бесвесно јака, овладала је општа тежња за пожртвовањем и самопрегоревањем, и многи и на различним странама су пожелели да и њихове крви потече за будућност и славу свога народа.

Ова висока осећања нису се ни онда изгубила кад је оружани народ, продирући према Западу, кроз Метохију и према Скадру, видео да у тим областима његове славне прошлости српско становништво чини мањину или је на умору. Народ се више одушеви земљом која је у историјској прошлости била његова, и традицијама, а готово га се не тиче народ који тамо станује. Такве области сматра као своју стару баштину, на којој се усљед његове несреће населио неки стран народ; то му не смета и држи да има право да заузме земљу. Кад је питање о земљама које су у народној историји имале велики значај, значај првога реда, онда је историјски принцип, у народној свести, важнији од етнографскога.

Горња висока осећања, народни понос и брига за будућност давали су снаге и става оружаном народу и у територијалној несугласици са Бугарском, и то се поглавито из војске и од официра пренело постепено на све кругове. При томе је карактеристична била народна мирноћа, стрпљење, самопоуздање и ишчекивање доброга и онда када се многи од интелигенције усплахире; он не попушта и не напушта своја дубока инстинктивна осећања и мисли под ударом и утицајем сваког догађаја и сваке мисли која се изрекне или напише. Даље, српски народ, који је социјалан, који је волео балкански савез и држао да је у њему нађено решење балканских питања био је увређен раскидањем балканског савеза и бугарским претњама. То се претворило у право народно озлојеђење и гњев после бугарског препада. Ови психички мотиви, поред осталог, знатно су утицали на сретан исход српско-бугарског рата.

III.

После Букурешког Мира од 1913. г. Србија добива учвршћен географски положај и одређену географску слику, изувевши неке територијалне детаље и неосигуране или недовр-

шене излазе на море. Србија је тек сада *потпуно централног положаја на Балканском Полуострву*, јер се простире од Дунава до солунске околине. Обухватила је осим слива Мораве скоро и цео слив Вардара, и може се географски назвати *моравско-вардарском државом*. Као раније моравска долина, тако ће сада *моравско-вардарска удолина централно-шуми утицаји на сву Србију*, и као главна комуникациона артерија скупљати живот и радиност; при томе ће нарочити значај имати Београд, Ниш, Скопље и Солун, који је за Балканско Полуострво економски и трговински знатно важнији од Цариграда¹). Због овог централизућег утицаја Србија ће постати целина, земља од једног комада (осим подринских и подримских крајева и у неколико тимочког басена), противно осталим земљама и државама Полуострва, које немају једне такве централизуће удолине. Може се поделити на северну (подунавску) и јужну Србију, или још боље на *моравску Србију* (Србију до 1912. г.) и на *вардарску Србију*, и тако их је најбоље звати. Нова територија Србије је велика 39.500 km², и према томе је површина Србије око 87.800 km². Нова територија Црне Горе износи око 6.000 km², а цео ареал данашње Црне Горе око 15.300 km² (привремени подаци).

Осим тога је у Србији скоро цела *централна балканска област*, од Ниша до Велеса, и *балканско језгро*, око Скопља и Овчег Поља, у коме се укрштају уздужне и главне попречне комуникације Полуострва. Међу уздужнима је поред најважније моравско-вардарске од значаја нишавско-маричка, која од Ниша преко Софије води Цариграду, затим косовско-рашка, од Скопља преко Митровице и Новог Пазара до босанске границе. Из централне балканске области, с Косова, води пространа таласаста дримска удолина, пространо угнуће између шарске и проклетијске групе, према Скадру и Медови, најлакши и најкраћи приступи из централних делова Полуострва према Јадранском Мору, најважнија за јадранску железницу, која би из Србије полазила.² Од сличне важности је за југозападне крајеве вардарске Србије правац римског пута *Via Egnatia*, од Драча преко Охрида, Ресна, Битоља за Велес и Солун. Већи део тих најбољих јадранских или попречних комуникација на земљишту је Србије.

¹ О томе више у напред наведеним расправама.

² Више о томе: Излазак Србије на Јадранско Море. *Гласник Срп. Географ. Друштва* књ. II, 1913

Новим проширењем Србије нестало је оне политичке земљоузине, која је растављала Србију од Црне Горе и која је названа Новопазарским Санџаком, у главном легло наше старе државе Рашке, области која је последњих деценија представљала као симбол балканску политичку несигурност. Њен значај према Босни изложен је раније.¹ Њоме се може преко територије српскога народа спровести, истина неповољна и скупоцена, али потпуно наша железница до Бара; од свих пројеката, најкраћи и најјевтинији био би с Косова до Дечана, па даље Дечанском Бистрицом, испод Богићевице у Плав и Гусиње, а одатле кроз Грнчар у Цијевну, ако би Црна Гора могла добити Цијевну с Климентама.

При последњој, готово потпуној ликвидацији Европске Турске оснажиле су и све остале балканске државе, измењен је у многоме њихов географски положај, и то је од утицаја на положај и спољне везе Србије. Грчка је завладала највећим и најбољим делом егејске обале Полуострва, са свима главним пристаништима, Солуном, Орфанским Заливом и Кавалом и постала је у потпуном смислу *егејска држава и егејска сила*, од значаја и за европску равнотежу у Средоземном Мору. Даље, заузевши простране и плодне котлине јужне Македоније, кавалско-драмску, сереску, солунску с Мегленом (у коме добро распоређене успевају две и три жетве) и костурску, она је од агриколно оскудне земље постала *агриколно снажна земља*, и добила је своју унутрашњу основу за развијање још јаче трговачке флоте. Бугарска је територијално и по становништву најмање добила. Али је *географски компактна*, добра целина и одређене слике, јер заузима скоро цео источни део Полуострва, *држава бугарско-ирачке коинене масе*. Са Лагосом и Дедеагачем, добрим пристаништем знатне будућности, *добила је излазак на Егејско Море*. Вероватно ће Дедеагач или Лагос постати главно пристаниште и извозна тачка Бугарске, пошто су Бургас и Варна у затвореном Црном Мору. Румунија заузевши знатан и плодан део Добруче, са варошима Силистријом, Тутраканом, Добричем, Балчиком и Каварном, остала је и по простору и по становништву *највећа балканска држава*, даље је постала *права држава доњег Дунава*; а прешавши на десну обалу Дунава постала је *више*

¹ Антропогеографски Проблеми Балк. Полуострва. *Насеља Срп. Земља*. Књ. I 1902. г. Издање Академије Наука. Београд.

балканска држава но раније, и као да њене територијалне тежње на рачун Бугарске још нису засићене.

IV.

Примајући утицаје и импулсе из културније Европе, Србија их преиначава, уноси и своју садржину, и непрекидно тежи да створи тип државе према народноме духу. Иста природна тежња осећа се и у културном правцу. Истина има доста резултата материјалне културе и науке, који остају исти и унифицирају свет. Али се готово сва остала културна садржина мења према души народа и према његовим готовим творевинама и погледима на свет и на живот. Даље је различан начин како се ствари и идеје ухвате, схвате, изврше, и дух српскога народа има за то свој оригиналан начин. Напоследку моје је уверење да је српски народ и иначе знатне даровитости, с топлим инспирацијама, с разноврсним обичајима, често дубокога смисла, с богатом орнаментиком, и нарочито динарски Срби су често смеле и крилате фантазије, и могу дати нове и знамените, на првом месту духовне креације. Свим тиме се и општа култура обогаћава: у њу ће ући нови начини и нове творевине. Али зато треба примати најбоље и најсавршеније утицаје културне Европе и дубоке импулсе Истока, дакле и са Истока, чији је дух не ретко оригиналнији и дубљи; мора се неговати југословенска културна заједница, већа средина, јер мале средине, ма како даровите, не могу данас дати нову и друкчију културу; напоследку мора се суревњиво pazити на рђаве или за народни дух штетне културне утицаје са стране. *То је све у јакој вези са географско-културним положајем Србије*, који је новим догађајима у неколико промењен.

Као и раније, Србија има дугачку и отворену границу према културном европском трупом, средњој и западној Европи, истина речну границу, али без планина, противно на пр. Шпанији и Италији. Даље кроз Србију пролази поменута најкраћа комуникација, која културно везује нарочито средњу Европу са Балканским Полуострвом, Егејским Морем и Предњом Азијом. По овим особинама се знатно разликује од периферијски положене Бугарске, која је Србијом и Румунијом одвојена и без граница с културним европским трупом; те утицаје може добијати или преко својих суседа или и непосредно, али ли-

неарно и у мањој мери; биће све више упућена на интимније културне везе и контакте с Русијом и с предњом Азијом. Румунија има истина дугачку границу према Аустро-Угарској, али ограђену Карпатима, који је нису спречили да извесним железничким линијама одржава културне везе не само са централном, већ и са западном Европом. Грчка има због мари-тимског положаја најразноврснијих веза, поред азијских и афричких, особито с Италијом и Француском; копнене везе са културним европским трупом може имати преко Србије. Због централног географског положаја и најширих веза са културним европским трупом Србија може према Бугарској и Грчкој добити значај земље разноврсних културних функција.

Поменута веза Србије појачава се тиме, што се она са културним европским трупом и етнографски везује, јер се српско-хрватски народ далеко простира према С.З. и до Јадранског Мора, и последњим Србија посредно ступа у везу и са италијанском културом. Слично Румунији (која се такође етнографски пружа и преко граница), али више од ње, *Србија је с културном Европом културно, економски и разноврсним другим интересима јаке везана но и једна друга балканска држава*. Сви такви, културно и иначе значајни положаји повлаче за собом веће незгоде и рискове, али и већу судбину и живље културно развијање.

Утицај културних граница је врло велики, али није свемоћан, и шта више изгледа да се оне могу јаком вољом народних целина за извесне потребе прескочити и тражити културне везе и контакти у другим, а не непосредно пограничним срединама. То вреди за Бугарску и Грчку према Србији, али и за Србију. Интересантно је с тога гледишта испитати северну границу Србије.

Непосредно на тој граници почиње панонски басен, делимице степског карактера, област мађарских пушта. У центру његову живи компактан мађарски народ, етнографски страна оаза у овом делу Европе, чији језик нико на Балканском Полуострву не разумева и не учи. И то је један од главних разлога што Србија није имала никаквих дубљих и јачих културних веза са првом граничном средином на С., и поред заједница у средњевековској прошлости и поред неких симпатичних црта мађарског народног карактера. Даље, затворени у себе, језиком који нико од околних народа не разумева, они су израдили, бар у утицајним слојевима, наро-

чити менталитет, у Европи познати мађарски менталитет, о коме се држи да се одликује неким нетачним и још више мегаломанским и напетим идејама, накратко менталитет утицајних кругова, који одбојно дејствује на околне народе и државе. Напоследку, поред свих дивљења достојних напрезања, њихова култура, у колико је мени позната, скроз је имитаторска. Мене се овде не тичу узроци тога стања, које би можда према поменутиим народним мађарским особинама могло бити и друкчије. И што је нешто мало примила културних утицаја из Мађарске, Србија је то примила поглавито у прошлим временима (док се онај одбојни начин није био развио), и то посредно, преко угарских Срба, који су се насељавали по Србији, нарочито у Београду; али је у томе било највише аустро-немачке културе. Сада их скоро ни мало не прима, ни преко угарских Срба, јер се на њих више не гледа као на културно и интелектуално напредније но што су виши кругови Србије.¹ Србијанци по правилу само пројуре у железничком возу кроз панонски басен и иду даље. Услед познатих, нарочито економских односа, последњих година се не заустављају ни сточарски трговци. Панонски басен с Мађарима, као непосредна гранична област Србије, нема на њу никаквог знатнијег културног утицаја. Он је за нас нека *врста медиума за паркуривање, за пројуривање и проширивање*. Није ни добар културни спроводник, преко кога бисмо примали удаљенију, оригиналну европску културу; шта више готово је изолатор, који пропушта културу европскога трупа само дуж двеју железничких линија: Река—Загреб—Београд и Беч—Београд, и то не увек. Значајан и интересантан факт: *басен, равница, културно и етнографски стран и одбојан, изолије и сиречава културно продирање са С. скоро више но високе планине, које растављају државе и народе.*

Због тога би се могло рећи да је права културна граница Србије на С последњих деценија Аустрија, нарочито доња Аустрија са Бечом и Чешка с Прагом, од којих смо доста примили и који су нам доста користили, на првом месту у материјалној култури. Било је и знатних научних и уметничких утицаја, који су нам из Аустрије долазили. Особито је симпатично утицало љубазно и весело бечко становништво,

¹ Не тиче нас се дакле на овом месту детаљније одређивање утицаја пречанских Срба на културу Србије.

његов високо развијен укус за музику, у неколико и за позоришну вештину, затим укус у стварима обичнога живота, али се политички и идејно сматрало за неозбиљно, и у том погледу није се од њега примало. Међутим су последњих година сви културни утицаји из Аустрије ослабили услед познатих прилика, даље услед функције панонског басена, који се све више формирао као изолатор, напоследку многи код нас мисле, с правом или без разлога, да је бечко становништво последњих година мање симпатично а према Србији непријатељски расположено. Даље, чим је створена, Србија је тражила културне контакте и изван Аустрије, за неке правце културног рада једино изван Аустрије, у западној Европи и Немачкој; осим медицине, скоро су само тамо слати млади људи на студије, „државни питомци“. Политичке и друштвене идеје готово су искључиво са З. примљене, не из Аустрије, чија је друштвена и политичка структура сасвим друкчија и страна Србији. Покрети, којима се Србија консолидовала као демократска земља, долазили су поглавито са З. Последњих девети деценија постоји тежња, потпомогнута и економским везама, да се Србија у културном погледу сасвим веже за западну Европу и Немачку, највеће европске културне радионице, од којих и Аустрија великим делом прима.

До великог проширења од 1913. г. Србија, знатно европеизирана али сировог културног стања, имала је дакле напред поменуте културне контакте, који су последњим догађајима у неколико и можда привремено измењени. Али тим проширењем, нарочито што се далеко на Ј. пружила, Србија је зашла у област *старе балканске културе*, управо византијске, која је преиначена турско-оријенталним утицајима и вековним турским режимом. Вардарска Србија је дакле друкчије културне структуре но моравска, у горњем смислу европеизирана Србија; истина, стара балканска култура није на страни, јер је до скора било њених трагова по варошима моравске долине и још их има по варошима јужне Мораве,¹) али смо сада задобили већу област, у којој је осим тога стара балканска култура јаче изражена. Даље се ушло у област друкчије климе, у знатној мери медитеранске или с медитеранским утицајима, под којим успевају и нове културне биљке

¹) Више о томе: Антропогеографски Проблеми Балк. Полуострва. *Насеља Срп. Земља*, књ. I. Изд. Акад. Наука 1902. г. Београд.

којих нема у моравској Србији; у вези су с тим друкчији или нови начини занимања, који такође дају друкчији културни изглед вардарској Србији. Напоследку *с јужних граница Србија добија нове културне утицаје, који су знатно друкчији но северни*. Стара балканска култура вардарске Србије пада у очи најпре овим особинама:¹⁾

Има релативно много и релативно великих вароши, у којима је интересантна чаршија и чаршијски дух, који су знатно друкчији но у моравској Србији. У чаршијама превлађује дрвена грађа, па било безистана или се састојала само од уских и махом вијугавих улица и хор-сокака, чији дућани имају дрвене ћепенке, и кад се отворе види се сва садржина, поглавито европски бофл. Карактеристичнији су дућани са познатим занатима старобалканске културе, који су већим делом страни европском културном појасу. У чаршији се пазарује, а станује се махом изван чаршије, по махалама. Више но икојих других вароши, карактеристика је ових чаршија седењиви начин при раду и пазару. Падају у очи троми и лени, нарочито Турци; лети они седе с прекрштеним ногама или леже по ћепенцима, а нарочито под дрветима у дебелој хладовини, босоноги, протежу се и намештају преврћући се с једне стране на другу, а кад устану иду као разломљени и сакати. И у чаршији и по махалама има доста и лепога своје врсте. Куће су знатно друкчије но у северним варошима, оригиналније, кашто са артистичким орнаментима и артистичких положаја, не ретко чудно и питореск груписане, затим нахерене и као изнемогле једна на другу наслоњене. Има тежње за бољим и отменијим животом, нарочито код богатих Грка, Цинцара и Турака; али и ако су у својој врсти културни, то је знатно друкчије но у европском културном појасу.

У чаршијама махом није јако развијен осећај дужности, одговорности и узајамности; често преовлађује ситан морал, који само себе гледа: добит је главно и допуштена су сва средства која томе воде; при раду и пазару не ретко се служе подвалама, а махом нема довољно лојалности, тако да се човек ретко може на кога ослонити. Али су сви побожни на првом месту Грци и Цинцари, има их дубоко душевних, који су готово без горњих особина; нарочито последњи се владају по неким старим окамењеним правилима мудрости о раду

¹⁾ Исто дело.

и животу, и ова чине утисак као да су пореклом из неке поучне византијско-грчке књижевности. Све чаршинлије суревњиво пазе на част и понос, и у томе се с личним интимно меша еснафско, сталешко, врло старо и дубоко укоревљено. При томе се и код Словена показује нека нарочита врста сујете, сува сујета, све управљено на спољашњост, на ефекат и спољни значај, јамачно византијско-грчкога порекла. Због наведених особина њихов живот је често скучен, увео, овечао, скамењен.

Не упуштајући се у даље детаље, може се ово утврдити: у варошима вардарске Србије готово је све своје врсте и друкчије него у земљама знатно млађе, модерне европске културе, и то почевши од чаршије, куће, собног намештаја, кујне, одела и коњског прибора па до погледа на свет и живот.

И ако је старобалканска култура вардарске Србије поглавито култура вароши, она је због дугог трајања имала утицаја и на сеоско становништво, и то све више што се иде даље на Ј. према Бевђелији. Противно овоме, нарочито западно од Вардара, има пространих области патријархалног живота, које су сличне оном старинском типу живота у пределима моравске Србије; такви су крајеви на пр. Дримкол и Сатеска на С. од Охрида, Доња Преспа која је једним делом прилала Грчкој, Морихово, Пореч, рекалијски крај и т. д.

Старобалканска култура је, често у вези с вером, утицала на становништво, нарочито хришћанско, приближујући, стапајући и формирајући многе заједничке психичке црте, готово једну *балканску душу*; томе је прилагодио и турски притисак, који их је гонио у заједницу и на заједнички отпор. Било је много укрштања, тако да су ретке расно чисте породице, већ су махом произишле најразноврснијим стапањем Словена, Грка, Цинцара и Арбанаса,¹⁾ као што у Турцима кашто има крви свих горњих народности. То формирање једне балканске душе у неколико су зауставиле национално-верске борбе последњих деценија. Осим старобалканске културе било је и других утицаја и етничких процеса, који су створили

¹⁾ Таквог укрштања је било много и по старијим варошима моравске Србије, и многе старе варошке породице су српско-цинцарског, српско-грчког, ређе српско-арбанашког порекла, нарочито у Београду, Крагујевцу, Нишу итд. Дуго су те породице биле од великог утицаја на јавни живот; народна интелигенција је тек последњих деценија дошла на снагу. Слично ће бити (у мањој мери, због моравске Србије) сада у вардарској Србији.

сличне и исте психичке црте код свих балканских народа, али се о њима овде не можемо бавити.

Према представљеним особинама старобалканске културе јасно је да постоји и да ће се дуго осећати двојство, нарочито варошке културе, између моравске и вардарске Србије. Међутим је познато да се старобалканска култура одржава само у земљама турске управе и да је брзо нестаје у слободним балканским државама. Ишчезнуће дакле и старобалканска култура вардарске Србије, али ће она ипак извршити извесан утицај и донекле ће се инфилтрирати у становништво моравске Србије.

Великом ширином и разноврсним везама ступамо у додир с *Грцима и данашњом грчком културом*, с којом до сада нисмо имали границе и непосредног културног контакта. Долазимо у додир с даровитим народом, окретним, еластичним, врло великих трговачких способности, чија ће се држава као егејска сила развијати и несумњиво обогатити. Ступамо у везе с народом највеће националне гордости, која потиче из друкчијих извора (класичких и византијских) и друкчије је врсте но српски национални понос; због те особине Грци су раније овда-онда могли изгледати смешни, али се за време последњих догађаја показало да је то огромна снага овога малог народа. Даље, у питањима где су ангажовани њихови интереси, Грци, појединци и држава, показују готово беспримерну жилавост и истрајност и као даровит народ много оштроумности и политичке вештине. Напоследку потиче из њихове најдубље природе и они не схватају као лоше особине то што су често неложљиви и врло лукави. По овоме се виде утицаји које ћемо из Грчке добијати, *више утицаји грчке народне душе но неке нарочитије културе*; али ћемо доћи и у близину великих јелинских уметничких творевина, којих још доста има у Грчкој.

Поред контакта с Грцима, ми ћемо с Југа добијати и друге разноврсније и можда *јаче културне утицаје*, који се у главноме могу назвати *солунским*, утицаји велике приморске вароши, у којој се скупљају најразноврснији културни елементи и разноврсни интереси. Од њих ће бити најинтересантији источњачки утицаји, они дубоки и дубоко оригинални утицаји, од којих могу произићи знатне духовне и уметничке новине. Много јача ће бити дејства медитеранско-левантијске културе, мешавине од источњачких, медитеранских и европских културних утицаја, и међу последњима превлађују јужно-

италијански, који су, као што је познато, лошији од северно-италијанских; то је у ствари култура Солуна. Ретко ће чиста западно-европска култура долазити из овога пристаништа; у колико буде долазила биће махом најпре пропуштена кроз грчку и нарочито кроз солунску средину и њима преиначена и обојена.

Остају још две границе, бугарска и арбанашка, које ће се неко време слично понашати, бити *нейтријалне* и *некултурне границе*, и неповољно ће утицати на културно развијање нарочито пограничних појасева Србије. Али ће бугарска граница по свој прилици брзо постати *културно-неутрална*, а арбанашка ће дуго остати *културно-штитна*.

Јасно је, које од поменутих културних утицаја треба примати. Унутрашњу старобалканску културу и те примљене утицаје ваља пречинити, средити и асимилovati према народном духу Србије. Велики и тежак културни посао, не без опасности за једину и за самосвојност српскога народнога духа!

ТРУСОВИ У НОВОЈ СРБИЈИ

(прилог за сеизмологију Балканског Полуострва)

од Јеленка Михаиловића.

Позната је знаменита улога велике родопске масе у историји формирања Балканског Полуострва, као и то, да је та маса узела учешћа у терцијарним орогенским покретима. Она је њима у неколико дислокована, па чак и издробљена, те је тиме изгубила значај правца масива и добила више улогу простране, у главном резистентне масе. С њеним дробљењем било је у интимној вези и сорашње спуштање Јејејскога Мора, од којег се доба ни сада родопска маса, ни суседни ој терени нису још стабилизирали. О томе сведоче многобројне, скоро и непрекидне серије сеизмичких покрета на Балканском Полуострву, међу којима се каткад јављају и праве трусне катастрофе. Кад се узме у рачун пространство родопске масе и осталих терена, који су се, мада су иначе различитог састава, због њене резистенције у геолошкој прошлости, нарочито за време терцијара набрали, дислоковали и тд.,